

during elections of public administration. They would be able to make a choice not accidentally but deliberately. In the work “An ideal of national life” A. Sheptycky speculated about elected system, its expediency in the realia of Ukraine of those days and also he emphasized on the right of citizens to choose state model by themselves, the state model which could be appropriate to mentality, outlook and traditions of the people. At the same time A. Sheptycky reminded that the government had to care of interests of the people, kept and defended the rights of the people, established the honest laws in a spirit of Christianity. A. Sheptycky paid attention on the necessity of Christian democracy because only this could provide peace in the country, prosperity and happiness of the citizens, but at the same time he condemned “demagoguery” (non-Christian democracy) which was based on socialistic ideas the results of which were captivity, destitution and ruin. Galician Metropolitan considered that one-party system was not appropriate for governmental system and national chauvinism he interpreted as a phenomenon which blinded the other people and did not get possibility to see the rights of the other citizens. He considered that the main basis of Native House-Motherland were national unity, language and will to state-building.

Keywords: Andrey Sheptycky, elected system, state-building, politics, Christian ideology, nation, patriotism, parties.

УДК 94(477.87):271.2

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159890](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159890)

ПРАВОСЛАВНИЙ РУХ У С. ІЗА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СВІТЛІ НОВИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ¹

Данилець Ю. В. (Ужгород)

У статті розглядаються процес створення православної громади у с. Іза на Хустщині. Джерельною основою публікації виступили неопубліковані документи Австрійського державного архіву, Окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре, Архіву Сербської академії наук і мистецтв в Сремських Карловцях, Архіву Сербської Будимської православної єпархії в Сентендре та Державного архіву Закарпатської області. Використана також періодика початку ХХ ст., зокрема газети «Неділя», «Görögkatolikus szemle», «Православная Буковина», «Русское слово», «Нива». Автор наголошує, що дана проблематика недостатньо вивчена в сучасній українській та зарубіжній історіографії. У статті проаналізовано позицію істориків різних епох щодо питання відродження православ'я в с. Іза та щодо його точного датування. Радянські дослідники вбачали серед головних причин даного явища суто соціально-економічні передумови, ігноруючи релігійні складові. Досліджені причини православного руху, визначається роль в цьому процесі місцевого греко-католицького священика. На основі нових архівних документів з'ясовано політику угорського уряду щодо православно-церковного питання. Прослідковано контакти закарпатців із окремими архієреями Сербської православної церкви. Автором доведено, що угорський уряд робив тиск на керівництво церкви та домігся від нього відмовитися у сприянні православному рухові на Закарпатті. Названі дії прем'єр-міністра та місцевих урядовців окружного та комітатського рівня порушували конституцію країни та закони про зміну релігії. У статті доведено, що репресії проти православних, які призвели до судового процесу, не припинили православний рух.

Ключові слова: вірники, єпископ, православний, репресії, священик, уряд, церква.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає складні процеси формування єдиної помісної православної церкви. Отримавши у спадок радянське законодавство про культури, Українська держава шукає нові підходи до впровадження докорінних змін у взаємовідносини з релігійними організаціями. Реформування проходить досить важко, про що свідчить дискусія в стінах Верховної Ради та ЗМІ. У зв'язку з цим, вивчення досвіду минулого, зокрема, початку ХХ ст., є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зародження православного руху в с. Іза Хустського району Закарпатської області на початку ХХ ст. недостатньо вивчалось в українській та зарубіжній історіографії. Однак, зважаючи на значний резонанс переходів із греко-католицької церкви в православну та проведення репресій з боку угорської влади, окремі аспекти даної проблеми зацікавили дослідників в контексті політичної, економічної, культурної історії Закарпаття та колишньої Австро-Угорської імперії. Радянські вчені розглядали появу православного руху як спротив економічному визиску з боку свя-

щенства, ігноруючи при цьому, релігійну складову процесу [52; 57]. Сучасні історики (Атанасій (Пекар), ЧСВВ, ігумен Гавриїл (Кризина), о. С. Пап) акцентували увагу на мадяризації духовенства та спробах нав'язати календарну реформу і латинський шрифт своїм вірникам [28; 33; 56]. Окремо необхідно виділити дипломну роботу випускника Московської духовної академії ієромонаха Сергія (Шьоки) (захисена в 1960 р.), яка вийшла друком в 2013 р. стараннями черниць Липчанського монастиря [60]. Названий автор використав у своїй праці чимало спогадів очевидців та активних учасників православного руху першої половини ХХ ст. Взаємозв'язки закарпатців із США дослідив американський історик Жоель Бреді [1]. Він прийшов до висновку, що вихідці із «старого краю» були русійною силою переходу у православ'я в Північній Америці. Політику уряду І. Тісо щодо церковного питання вивчала угорська дослідниця Марія Маєр [4]. Спираючись на значну джерельну базу вона прослідкувала еволюцію ставлення будапештського центру щодо православно-церковного питання та піддала критиці прем'єр-міністра за порушення за-

¹Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).

кону про культу.

Мета даної публікації прослідкувати розгортання православного руху на Мараморощині на прикладі одного населеного пункту – с. Іза. Це поселення стало центром виступів проти греко-католицької церкви, а його жителі зазнали переслідувань, всупереч конституційному праву про зміну церковної приналежності. На основі нововиявлених документів досліджено відносини із сербськими православними ієрархами, показано реакцію угорського уряду на спроби створення парафії, розкрито ставлення греко-католицького духовенства та керівництва Мукачівської єпархії до даного явища.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. православний рух проявився у цілому ряді населених пунктів Північно-Східної Угорщини (Сачел, Борша, Драгомирешти, Мойсей, Саліштея де Сус, Леордіна, Вішеу де Сус на півдні комітату Мараморош, в с. Бехерів Шарішського комітату і т.д.). Не стали винятком і села нинішнього Закарпаття, де православ'я виникло в с. Великі Лучки Березької та в с. Іза Мараморошської жупи. Серед дослідників існує дискусія стосовно початків відновлення православ'я на території краю. І. Коломієць вказував, що ще в 1893 р. «униатський єпископ і местные власти подавили движение крестьян некоторых сел Мараморошской жупы выступавших против униатского духовенства» [52, с. 441]. Вважаємо, що у даному випадку, мова йде більше про спротив селян економічному визиску з боку греко-католицьких священників. Архімандрит Василій (Пронін) вважав, що перехід у православ'я розпочався в с. Іза ще в 1901 р. [30, с. 437]. Угорський дослідник Й. Перені датує появу православ'я у с. Іза – 1903 р., а в с. Великі Лучки – 1904 р. [57, с. 126]. Ж. Бреді та М. Маєр дотримуються думки, що рух в обох селах розпочався в 1903 р. [1, р. 272; 4, р. 255].

У документах угорських урядовців комітатського та окружного рівня кінця ХІХ ст. знаходимо інформацію про панславистську агітацію. Часто її уособлювали із виступами проти греко-католицького духовенства, відмовою сплачувати церковні податки тощо. За словами І. Коломієця, в 1882 р. у Великоберезнянському окрузі, «руський агітатор» із Галичини К. Дверницький зібрав селян с. Тур'я Ремета коло церкви і заявив, що «восени того року прийдуть російські полки і визволять русинів із кабали» [52, с. 410; 40]. Радянський історик робить посилення на фонд «Наджупан Ужанської жупи» Державного архіву Закарпатської області, який містить цілий ряд аналогічних документів. Наприклад, у 1891 р. Міністерство релігії і освіти листувалося з керівництвом Ужанської жупи про поширення в регіоні російських релігійних видань (наприклад, книги Григорія Купчанко «Русский народ») [42, арк. 1-4]. Щоб обмежити можливий вплив російської пропаганди, влада розпорядилася слідкувати за підозрілими в панславизмі особами та перевіряти поштові посилки [41].

В с. Іза поштовхом до виступу проти греко-католицької церкви став конфлікт із місцевим священником. Із названим населеним пунктом пов'язана діяльність наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. письменника-полеміста о. Михайла Андрелли. У другій половині ХІХ ст. в селі працював русофіл, журналіст та церковний діяч о. Іоанн Раковський. Ряд дослідників пов'язували відновлення православ'я саме з наслідком діяльності останнього, припускаючи, що він був отруєний за наказом влади [63, с. 34; 59]. На думку російського історика Ф. Арістова, о. І. Раковський «воспитал целое поколение в чисто православном духе» [10, с. 133]. Із цим висновком полемізує

сучасний дослідник історії церкви, американський вчений українського походження Осип Данко. У своїй статті, яка має назву «Чи був Іван Раковський родоначальником новоправославного руху на Закарпатті?» історик твердить, що священник відносився до греко-католицької та православної церков як до братніх, а його розуміння випередило сучасних йому братів у пресвітерстві [38, с. 34]. Розвиваючи думку про вплив Раковського на православний рух початку ХХ ст. О. Данко наголошував, що першопрчиною цього явища була мадяризація, економічні фактори та внутрішній вплив.

Греко-католицький монах-василіянин Атанасій (Пекар), ЧСВВ критично оцінював діяльність Раковського, який, за його словами, «в своїй культурно-виховній праці зацелював ідеї московського месіанізму». Разом із тим, автор визнавав, що «Раковський ніколи явно не виступив проти Католицької Церкви» [28, с. 107]. Протилежні і позитивні оцінки діяльності Раковського-священника знаходимо у працях православних церковних істориків. Уродженець с. Новобарово ієромонах Сергій (Цюка) писав про прихильність священника до православної церкви [60, с. 28-39]. На думку архімандрита Василя (Проніна), І. Раковський належав до плеяди кращих греко-католицьких священників, які виступали за чистоту обряду [30, с. 391].

Митрополит Дорофей (Філіп), який із 1964 р. по 1999 р. очолював Православну Церкву в Чехії і Словаччині, писав, що Раковський залишив після себе велику бібліотеку, котра була переповнена православною літературою. Перед своєю смертю священник чимало книжок роздарував місцевим вірникам [50, с. 167]. Про книги із бібліотеки Раковського згадує краєзнавець Т. Вісицька. За її словами, їх зберігав місцевий дяк Михайло Рущак, який пізніше передав літературу для сільської читальні [31, с. 73]. За іншими даними, книга митрополита Петра Могили «Православное исповѣдание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной» знаходилася у сільського паламаря Щербана (Васюка) [60, с. 44].

о. І. Раковський, який помер у 1885 р. та його наступник – о. Юрій Жаткович були відповідальними священниками [53]. Вони прививали вірникам любов до освіти, пояснювали особливості богослужіння, намагалися протистояти мадяризації. На думку ієромонаха Сергія (Цюки), діяльність молодого священника о. Ю. Жатковича у великому і заможному с. Іза не могла бути тривалою [60, с. 40]. Вже через рік, у грудні 1886 р. його перевели у с. Стройне біля Сваляви, а на вакантне місце перебрався о. Степан Полянський [49, арк. 83-84]. Про нового пастиря із джерел відомо не багато. Він народився у 1832 р., рукоположений у сан священника у 1857 р. У «Шематизмі» за 1859 р. згадується на парафії у с. Беделева на Тячівщині [6, р. 85]. Пізніше обслуговував приходи у селах Крачуново та Ганичі.

Джерела характеризують новоприбулого священника у досить непривабливій формі. Він різко відрізнявся від своїх попередників, проповіді говорив не часто – не більше п'яти-шести разів на рік. Значне обурення селян викликав той факт, що Полянський закрив руську церковно-приходську школу, замість якої відкрив угорську. Священник також намагався скорочувати та проводити літургію на угорській мові. Серед селян він не користувався авторитетом і повагою [9, с. 121; 37, с. 44]. Львівська газета «Русское слово» вважала діяльність священника головною причиною православного руху в с. Іза: «Причиною перехода русских жителей села Изы на православие был их же священник, который напосілся на то, чтобы

всіх своїх русских прихожан сділати мадярами» [61 с. 5]. Аналогічну оцінку давали о. С. Полянському і його сучасники. Британський історик Роберт Вільям Сетон-Уотсон (псевдонім Scotus Viator) у своїй праці «Racial problems in Hungary», котра вийшла у світ у Лондоні в 1908 р., характеризував священика як людину нетактовну та поганого проповідника. Проугорська налаштованість С. Полянського та втягування у вирішення конфлікту із вірниками жандармів, остаточно підірвали до нього довіру населення – зазначав дослідник [7 р. 322]. Схожу характеристику діяльності греко-католицького священика дають і історики православної церкви часів незалежності [34, с. 29; 54, с. 88].

Архівні документи та окремі вчені чимало уваги приділяють діяльності сільського вчителя Андрія Владимира, вважаючи його ідейним натхненником православного руху [31, с. 71]. За словами ієромонаха Сергія (Цьоки), названий діяч працював в с. Іза протягом 42 років, користуючись у селян великою довірою та авторитетом [60, с. 41]. Спираючись на спогади архимандрита Матфея (Вакарова), о. Сергій стверджував, що саме А. Владимир познайомився у Будапешті із православним богослужінням і переконав вірників у необхідності повернення до «старої віри» [60, с. 43]. У листі шкільного інспектора, каноніка Тиводара Матяцко від 7 вересня 1907 р. вчитель характеризується як людина, котра «підбурювала населення від'єднатися від нашої церкви» та «небезпечного проти душевної єдності та державної цілісності». У документі зазначалося, що ще в 1905 р. було постановлено перевезти А. Владимира до с. Сачурка, але він так і не переїхав через хворобу дружини. Інспектор просив архієрея примусово відправити вчителя на пенсію [47, арк. 1-1 зв.]. Очевидно, з боку єпархіального управління була певна реакція, бо вже 15 вересня того ж року А. Владимир у листі до єпископа відкидав усі звинувачення та просив залишити його в с. Іза [47, арк. 2-3].

Пізніше прізвище Владимира фігурує в «Акті звинувачення» по другому Мараморош-Сиготському процесі від 23 липня 1913 р. Зокрема, прокурор вказував, що в мешканця м. Хуст А. Владимира було виявлено і вилучено журнал московського видання. Також він згаданий у якості свідка по звинуваченню Василя Кеміня (ієромонах Амфілохій) [5, арк. 8; 94]. Фонди Окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре проливають світло на подальшу діяльність А. Владимира. 15 листопада 1914 р. вчитель пише листа наджупану Мараморошського комітату з проханням звільнити його з інтернування у містечку Домбрад Саболчського комітату. Педагог наголошував, що не був причетний до православного руху і в суді його ім'я жодного разу не фігурувало. Вчитель характеризував себе вірним угорським патріотом, який за «п'ятдесят років служби був неодноразово відзначений» [8, арк. 1]. Дане питання розглядалося у листі Хустського окружного начальника до наджупана Мараморошського комітату від 24 листопада 1914 р. Чинownik категорично заперечував проти повернення вчителя до попереднього села, підозрюючи його у пропагуванні православного руху [8, арк. 5].

Діяльність А. Владимира та суперечники із священиком призвели до того, що в 1901 р. майже все село, за винятком 64 дворів із 500, перейшло в православ'я [58, с. 11]. Серед головних активістів православного руху джерела називають Івана та Якіма Вакарових, Максима Плиску, Василя Лазаря та інших [51, с. 22]. Не останню роль у появі православ'я в селі відіграв також американський фактор. Наприклад, у листі Мукачівського єпископа Юлія (Фірцака)

до міністра релігії і освіти Дюлі Власіча від 25 травня 1903 р. зазначалося, що до Ізи прибуло декілька осіб із Америки, які почали ходити по селу та вмовляти людей переходити до православної церкви [44, арк. 1-2].

Про православний рух в с. Іза в 1901-1902 рр. маємо обмежене коло джерел. Невідомий автор під псевдонімом «Бескидській» на шпальтах «Православного Русского календаря на 1930 годъ» повідомляв, що в 1901 р. вірники с. Іза в храмі проспівали «Символ віри» без філіокве. Під час догматичного спору з священиком стосовно походження «святого Духа» та скорочення читання паремій, троє селян були вигнані пастирем із церкви. Після описаного випадку значна частина вірників перестала відвідувати культу споруду. Вони збиралися для молитви по хатах, відмовилися від виконання треб о. С. Полянським [29, с. 43]. За словами архимандрита Василя (Проніна) в 1902 р. жителі с. Іза відрядили представників до православного єпископа Лукіана (Богданович) в Будапешт. Селяни порушили перед архієреєм питання про прийняття їх під сербську юрисдикцію та виділення для новоствореної громади священика [30, с. 437]. Маючи певний досвід спілкування із вірниками із с. Бехерів, єпископ запропонував ізянам звернутися до Карловацького патріарха Георгія (Бранковича).

8 березня 1903 р. глава Сербської православної церкви (далі – СПЦ) отримав листа, відправленого з Хуста, в якому селянин Я. Вакаров з чотирма соратниками повідомив, що переважає більшість жителів с. Іза мають намір перейти у православ'я, а тому просять у цій справі допомоги [33, с. 124]. Другий лист був відправлений до патріарха 13 травня 1903 р. У ньому селяни просили вислати для них православно-го священика. 22 травня того ж року була отримана відповідь. У листі Бранкович наголошував на тому, що для створення окремої парафії селяни повинні покинути греко-католицьку церкву, дотримуючись діючого законодавства [4, р. 133; 56, с. 537]. З інших джерел відомо, що ізяни відправляли тричленну делегацію до Сербії у 1903 р. Про цю подію згодом згадував сам патріарх Георгій: «Явилися ко мнѣ крестьяне изъ села Изы, просили меня принять ихъ и все село въ лоно православної церкви... Я долго съ ними беседовалъ, наконецъ, сказалъ имъ, что ввиду правительственного террора, не рѣшаюсь дать имъ священника» [10, с. 134]. Однак селяни вступили в дискусію з першоієрархом і переконали його підтримати їхнє прохання [35, с. 1].

Про події в с. Іза довідався Мукачівський єпископ Юлій (Фірцак) і відразу розпорядився відправити на місце свого представника, щоб він усе з'ясував. Апостольський вікарій Михайло Балог прибув до села 24 травня 1903 р. у супроводі Хустського окружного начальника Євгенія Томи. Під час літургії він виголосив промову, а потім закликав вірників висловити свої скарги на фарі. Від імені всіх православних ізян перед вікарієм виступив М. Плиска, який повідомив, що більша частина села прилучається до православ'я і просить з Сремських Карловців відповідного священика [4, р. 134]. У одному із листів Юлія (Фірцака) вказувалося, що під час зустрічі ізяни заявляли йому, що «греко-католицька віра є не справжньою, а Папа Римський не є дійсним Главою Церкви, бо ним є московський патріарх» [44, арк. 1-2]. У кінці травня 1903 р. з Ужгорода до Ізи приїхали вже три греко-католицькі священики-місіонери: Андрій Азарій, Петро Гебей та Олександр Яцкович. Вони проповідували тричі на день по неділям і на свята, розмовляли з вірними на вулиці, біля церкви, роздавали книжечки, але не досягли очікуваного ре-

зультату [2; 55, с. 267].

Єпископ Юлій (Фірцак) 25 травня 1903 р. повідомив про ситуацію до Міністерства релігії і освіти в Будапешті, просячи матеріальної та адміністративної допомоги. Зокрема, він клопотав, щоб Міністерство звернулося до Карловацького патріарха з проханням не висилати православного священика в с. Іза. Архієпископ вбачав у православному рухові не тільки релігійний, а й соціальний характер. «Ця ситуація є вкрай небезпечна, як з точки зору релігійної, так і соціальної та потребує радикальних заходів» [44, арк. 1-2]. Міністр Д. Власіч 3 червня 1903 р. повідомив, що за його посередництва глава уряду розпорядився підтримати всі прохання єпископа [44, арк. 12]. За словами М. Маєр, прем'єр-міністр у напівофіційному листі від 12 червня 1903 р просив православного патріарха відмовити у проханні селянам і не висилати для них православного священика [4, р. 137].

Виконуючи інструкції глави СПЦ жителі с. Іза зібрали необхідні підписи та оформили 70 протоколів про вихід з греко-католицької церкви. В Архіві Сербської академії наук і мистецтв в Сремських Карловцях нами виявлено два листи вірників із с. Іза щодо оформлення свідочств про перехід та тиск місцевої влади проти населення. 1 червня 1903 р. Гаврило Плишка, від імені групи селян, повідомляв патріарха, що 114 осіб заявило перед священиком про своє бажання вийти із греко-католицької церкви. Автор листа питав поради щодо термінів другого засвідчення бажання зміни церковної приналежності [11]. Вже 8 червня 1903 р. Яким Вакаров та Микола Сабов повідомляли патріарха, що Хустський окружний начальник Є. Тома відібрав від селян всі книги, надіслані раніше із Сербії. Адресанти підтверджували бажання перейти у православ'я, «ібо ми стоїме твердо, так як камінь, непоколебимо» [12].

У фонді ДАЗО «Мукачівська греко-католицька єпархія» виявлено кілька листів жителів с. Іза, які не перейшли до православ'я та залишилися вірними єпископу в Ужгороді. Василь Пристая 21 липня 1903 р. описував напружену ситуацію в населеному пункті та висловлював побоювання, що православні мають більшість і заберуть у своє користування храм. «Якъ помежи другихъ видѣцкыхъ т.е. чуже сѣльскихъ людей чути, что помалы одна громада за друговъ будетъ отходити и истоѣ причины легко можетъ и цѣлое наше отечество въ велику незгоду прийти» [44, арк. 30-30 зв.]. 31 липня 1903 р. єпископський секретар від імені архієпископа вислав селянину відповідь, в якій закликав бути вірними «Православної Кафоличной Церкви» та молитися за «односельців-схизматиків» [44, арк. 43-43 зв.]. Інший житель села – Павло Вакаров, дякував єпископу Юлію за надіслані до села «молебныя книжечки, сборники и песни», які сприяли «утвердженню у вірі». У іншому листі він повідомляв єпархіальне управління, що в населеному пункті із греко-католицької церкви виступило вже 370 осіб. Вакаров пропонував створити в селі руську читальню та затвердити її статут, очевидно сподіваючись, що такий крок призведе до збільшення авторитету єпархії [44, арк. 54-54 зв.].

Оформлені жителями с. Іза свідочства про зміну релігії були відвезені до Сремських Карловців. Патріарх опинився у складній ситуації, з одного боку треба було виконувати положення закону 1868 р. про зміну релігії, з іншого боку, він отримав вказівки від прем'єр-міністра не реагувати на звернення ізян. У листах до голови уряду Карла Куена Гедерварі від 29 червня та 12 липня 1903 р. Георгій (Бранкович) вказував, що його знову відвідала делегація, але він був у від'їзді і не зміг її прийняти. Патріарх 12 липня

повідомив до с. Іза, щоб селяни перед приїздом священика облаштували для нього будинок та повністю взяли на себе його утримання. У серпні 1903 р. в Сремських Карловцях знову відклали призначення священика, зіславшись на те, що це питання повинно вирішуватися на Синоді СПЦ [4, р. 135]. Засідання Синоду відбулося 12 грудня 1903 р., його учасники прийняли ухвалу взяти православну громаду в с. Іза під свою юрисдикцію. Про дане рішення було повідомлено угорське Міністерство релігії і освіти [56, с. 539].

Події грудня 1903 р. – квітня 1904 р. можна прослідкувати спираючись на нововиявлені архівні документи Архіву Сербської Будимської православної єпархії (АСПЕБ) в Сентендрі (Угорщина). 12 грудня 1903 р. Георгій (Бранкович) повідомляв єпископу Лукіану (Богдановичу) про рішення Архієрейського Синоду стосовно вірників із Закарпаття. Правлячого архієрея в Угорщині зобов'язували повідомити жителям с. Іза про прийняття їх до складу СПЦ та включити нову парафію до складу Будимської єпархії [13]. 31 грудня 1903 р. єпископ Лукіан відправив із своєї резиденції п'ять листів різним адресатам. Серед них були жителі с. Іза на Закарпатті, Хустський окружний начальник, ієромонах Герасим Петрович в Зомборі, священик Іштван Чампраг в Будапешті і окружний протопресвітер Велимир Неделькович в Сентендрі [36, с. 1075]. Вся кореспонденція мала на меті донести інформацію про вищезгадане рішення Синоду. Зокрема, Хустському окружному начальнику було повідомлено, що Архієрейський Синод СПЦ підтримав прохання жителів с. Іза про їх перехід у православ'я і призначення для них священика. У листі називалися конкретні особи, яким Будимській єпископ доручив виконати дане завдання [17].

Викликає інтерес лист єпископа до жителів с. Іза. Владика Лукіан наголосував, що віруючі повинні усвідомити серйозність і важливість переходу до православної церкви. «Вважаємо за необхідне відзначити, що Ваше повернення буде благим і милим перед Господом, якщо воно здійснюється з чистих переконань, а не з помсти або з інших розрахунків. Якщо це не перша причина мотивує Ваше повернення до Вашої давньої церкви, а якесь інше міркування, то воно не принесе спокою у Ваші душі, а навпаки, принесе тільки страждання» [19]. Архієрей підкреслював, що селяни будуть змушені взяти на свої плечі значні фінансові витрати: утримання священика, спорудження і облаштування приміщення для проведення богослужіння, а згодом постійного храму, школи, церковної фари тощо. «Одним словом, православна церква надає своїм віруючими тільки духовне блаженство і духовну радість протягом їхнього життя, ніяких інших потреб вона не задовольняє. Якщо Ви добре обміркували ці першосвятительські слова і надалі залишитеся на позиціях повернення, то ми з радістю Вас приймемо в православну церкву, до якої належали Ваші предки» [19]. Владика Лукіан у документі називає ієромонаха Герасима Петровича, колишнього вчителя теології та протопресвітера Велимира Недельковича – уповноваженими з питання переходу ізян в православ'я. На період формування самостійної парафії вірники повинні були входити до складу приходу на честь Вознесіння Пресвятої Богородиці в м. Сентендрі. Наприкінці листа зазначалося, що одяг та інші речі, які необхідні для богослужіння, священик привезе з собою від материнської церкви, які з часом, мали повернуті власникам [19]. У фондах АСПЕБ нами виявлено список церковних речей, які були приготовлені для перевезення з сербського храму в Трnavі до с. Іза. Перелік складався з

19 позицій і містив усе необхідне для проведення богослужіння [26].

Листи, що були надіслані Г. Петровичу, І. Чап-рагу і В. Недельковичу, майже аналогічні за змістом. Владика призначав першого з названих священ-ників тимчасовим настоятелем в с. Іза, а інших про-сив допомагати своєму колезі у справі реєстрації та створення нової парафії. Єпископ Лукіан наказував ієромонаху Герасиму разом з вірниками підібрати відповідну споруду для проведення богослужіння та освятити її. Окремо в листі є інструкції щодо оформ-лення актів переходу з греко-католицької церкви в православну [18].

Активізація селян у напрямку офіційного оформлення виходу із греко-католицької церкви спо-нукала місцеву владу до відповідної реакції. 25 січ-ня 1904 р. Хустський окружний начальник Є. Тома повідомляв наджупана Мараморошського комітату, що ізяни після отримання письмової відповіді від сербського патріарха розпочали роботу по підготовці церкви та житла для священника. Посилаючись на ін-формацією депутата парламенту Ласло Негре чинов-ник стверджував, що сербський єпископ в Будапешті висловлював сподівання на невиконання селянами всіх умов щодо утримання священника, і, він зможе їм відмовити у призначенні [48, арк. 6]. Щодо вимог, які були висунуті перед жителями с. Ізи, то вони були мінімальними. Селяни повинні були платити свяще-нику найнижчу зарплату в СПЦ, яка належала до 6 категорії та існувала лише в тих селах, де прожива-ло 800 мешканців [48, арк. 6 зв.]. Окружний началь-ник переконував наджупана, що православний рух потрібно розглядати не з релігійної точки зору, а з національної, яка впливає на інтереси держави. «Ру-тенські греко-католики жили під керівництвом бездо-ганних патріотичних священників і за будь-яких чвар залишалися вірними братами угорців. Духівництво і вчителів виховував єпископ мукачівський з Унг-вара у вірності до Батьківщини і в угорському дусі. Внаслідок цього, у нашому краї панує виключно угорська культура, закордонна зацікавленість не іс-нує, у декотрих краях мадяризація серед народу дає гарні результати, угорську мову вивчають з успіхом» [48, арк. 6 зв.]. Є. Тома висловлював побоювання, що після того, «коли духовну і шкільну освіту пе-реберуть у свої руки сербські священники, що вихо-вувалися у чужому дусі, то результати всіх старань з часу прийняття унії будуть зведені нанівець». За його прогнозами, якщо влада допустить створення православної громади в Ізі, то слід чекати, що в су-сідніх селах Кошельово, Липча, Горінчово також ви-никне подібне питання. Є. Тома просив наджупана найближчим часом звернути увагу вищої влади на політичну небезпеку православного руху та сприяти тому, щоб православний єпископ у Будапешті скасу-вав призначення священника в Ізу [48, арк. 5 зв.]. По-зиція окружного начальника, безперечно, суперечила тодішньому чинному законодавству імперії (закони 1868 р., 1895 р.). Придушити православний рух, що загрожував поширенням на всі навколишні комітати, можна було лише надавши йому політичне забарв-лення [32, с. 328].

Вже 27 січня 1904 р. єпископ Лукіан (Богдано-вич) отримав телеграму від наджупана Мараморош-ського комітату, який просив не відправляти свяще-ника до с. Іза. Своє клопотання чиновник обгрунто-вував твердженнями, що даний крок може призвести до «небезпечних порушень порядку» [27]. 6 лютого 1904 р. до єпископа звернувся піджупан згаданого комітату, підкреслюючи, що рух в с. Іза має не релі-гійний характер, а походить від підбурювання,

спрямованого на порушення міжконфесійного миру. Чиновник наголошував, що селяни заявили про свій перехід в православ'я з порушенням закону від 1868 р., тобто, їхній перехід є недійсним. Піджупан стверджував, що приїзд священника спровокує бунт серед жителів жупи та просив його відстрочити [21].

Зважаючи на зволікання із вирішенням питання щодо приїзду священника, 12 лютого 1904 р. житель с. Іза М. Сабов написав листа Будимському єписко-пу. У документі знаходимо повідомлення, що ізяни приготували все необхідне і чекають на пастиря. Сабов просив архієрея вказати точну дату цієї події [20]. Вже наступного дня єпископ Лукіан відіслав достатньо різку відповідь піджупану Мараморош-ського комітату. У листі преосвященний зазначив, що не буде і не може скасовувати від'їзд священника в с. Іза, «оскільки, це б протиставило мене рішен-ню Архієрейського Синоду і своїм власним правам і обов'язкам первосвященника» [14]. Єпископ кате-горично заперечував акт переходу у православ'я як наслідок «підбурювання з метою порушення міжкон-фесійної злагоди» і вважав його суто релігійним яви-щем. Владика висловив здивування тим, що «піджу-панський уряд побоюється безладів, адже на нашій батьківщині свобода віросповідання, навіть атеїзм забезпечується законом. Чому тоді ми повинні побо-юватися заворушень і порушень громадського поряд-ку, якщо хтось хоче перейти в православну церкву?». «Таким чином, – підводив підсумки єпископ, – жоден з урядів не має права давати перевагу будь-якій кон-фесії проти православної віри, але уряди, як охорон-ці і виконавці закону, повинні захищати громадян, якщо вони практикують свої, законом дані права». Архієрей просив піджупана не перешкоджати пере-ходам до православної церкви [14].

Однак у комітатській владі було своє бачення міжконфесійної політики у краї. За розпорядження окружного начальника 13 лютого 1904 р. до с. Іза був висланий поліцейський патруль, який виявив у одному із будинків збори селян у кількості 25 чоло-вік. П'ятьох активістів було затримано та доставлено до окружної в'язниці. У заарештованих конфіскува-ли російські та сербські богослужбові книги, ікони тощо. Щодо інших, – складено протоколи, які окруж-ний начальник поклав у основу судової справи на основі постанови №766 від 1898 р. У його рапорті від 15 лютого 1904 р. є наступні твердження: «Зміна релігії ховає в собі обгрунтовані державні інтриги, приїзд сербського священника показав би переомогу православному руху, що привело б до небезпечних наслідків» [48, арк. 5]. З інших джерел довідуємося, що православ'я поширилося на довколишні села. На-приклад, в Горінчові з унії готові були вийти 100-120 чол. Хустський греко-католицький священник Янош Васков у січні 1904 р. повідомляв єпископа про про-яви православ'я у с. Монастирець, тодішньому при-сілку Горінчова [48, арк. 45]. Про цей рух були добре обізнані в селах Липча, Керецьки, Лисичево, Сине-вир, Золотарево [4, р. 137].

Треба погодитися з думкою церковного істори-ка С. Папа, що Мукачівський єпископ зробив велику помилку, не відкликавши відразу о. С. Полянського з с. Іза, якого вірні зненавиділи, і не послав туди більш відповідального священника [56, с. 538]. Подібної думки дотримувався львівський священник Петро Хомин. Він припускав, що якби закарпатське греко-католицьке духовенство повернулося обличчям до народу, то могло б врятувати ситуацію, але воно було погордливе, намагалось мадяризувати народ та залу-чило до цього ще і жандармерію [63, с. 5].

1 грудня 1903 р. єпископ Юлій (Фірцак) пере-

вів на парафію до с. Іза о. Андрія Азарія. Новий священник, бажаючи показати лояльність до влади, почав проводити рішучі кроки щодо придушення православного руху. У статті в газеті «Görögkatolikus szemle» від 14 лютого 1904 р. він вказував, що за православ'ям в с. Іза стоїть русофільство і політична основа. «У нас є докази, але ми повинні мовчати про них в інтересах слідства» [3]. У листі до Міністерства внутрішніх справ священник наголошував, що в його селі все більшого розмаху набуває панславистський рух. У документі можна прослідкувати дві основні тези: активісти православного руху твердять, що населення буде набагато краще жити за російського царя, ніж за угорської влади; вірники хочуть отримати православного священника, якому не потрібно платити кошти. За словами о. А. Азарія, матеріальний стимул призвів до переходу 4/5 частини греко-католиків на православних. Із документу можна зрозуміти, які методи застосовував священник, щоб припинити вихід із унії. Інформуючи про розслідування у справі переходів, він наголошував на невдачах місцевих органів влади. «Місцеві на кожну приїжджу людину дивляться з недовірою. Я сам, лише за допомогою таємних інформаторів, отримав цю інформацію, тому вважаю недоречним оприлюднювати її, бо не отримаємо належного результату. Тим більше, що цим я лише б відчувив від себе народ, а винищення «бур'яну» можливе лише при повній довірі народу до мене. Тим паче, що моя місія полягає не лише в релігійних, а й у суспільних аспектах. Особи, що перейшли до іншої віри вже знають, в яку небезпечну гру почали грати, тому дуже слідкують, що, коли і кому розповідати. Тут лише хтось із немісцевих селян або людина, що вдавала б їхнього прихильника, змогла б зібрати всі докази. Але потрібно було б спочатку заслужити їх повну довіру» [46, арк. 1-2]. Священник наголошував, що селяни «мали намір збудувати окрему церкву, але оскільки не мали бажання витратити свої кошти, то їх запевнили, що нехай лише перейдуть до нової віри, а на храм будуть збирати кошти в Росії» [46, арк. 2]. Духовний отець висловлював сподівання, що якщо до с. Іза протягом двох тижнів не приїде православний пастир то серед селян відбудеться розкол і православний рух піде на спад. «Тому, прошу Вас, якнайшвидше вжити необхідні заходи» [46, арк. 2].

Незважаючи на проведені арешти та свідчення священника, доказів про політичну діяльність православних в Ізі не вистачало. У середині лютого 1904 р. Мараморешський наджупан повідомив прем'єр-міністра, що «вивчивши всі необхідні документи, я не зміг знайти ні одного доказу, який би вказував, що рух в Ізі отримував зовнішню моральну чи матеріальну підтримку Росії» [4, р. 139]. Чиновник пропонував зібрати докази в інший спосіб: 1) вислати до Ізи двох таємних агентів (із селян чи євреїв), які б у стислий термін отримали вичерпну інформацію; 2) ввійти в контакт з місцевими корчмарями, які знають таємниці кожного сільського жителя. Як на перший, так і на другий спосіб, наджупан просив санкціонувати виділення коштів у розмірі 2000 крон [4, р. 139].

Архівні документи свідчать, що голова уряду підтримав методику збору доказів, запропоновану комітатським керівником [4, р. 139]. Крім того, 6 березня 1904 р. він особисто звернувся з листом до єпископа Будимського Лукіана. Наведемо кілька основних тез із звернення прем'єр-міністра, графа І. Тісо: релігійний рух в с. Іза є політичним явищем, він має панславистський характер, протиставляє себе авторитету і цілісності угорської держави та імпера-

торського трону. Урядовець просив владу відмежуватися від православних в с. Іза та припинити з ними всі зв'язки, а також скасувати рішення про відправку священника [23]. Очевидно, що аналогічний документ був відправлений також на ім'я Георгія (Бранковича). У повідомленні до єпископа Лукіана від 9 березня 1904 р. патріарх просив призупинити реалізацію рішення Синоду та подати йому докладний звіт про релігійну ситуацію в с. Іза [22]. У документі, що був висланий до Сремських Карловців 19 березня того ж року, єпископ детально описав всі події та листування щодо ізького питання [15].

На Великдень (10 квітня 1904 р.) більшість жителів с. Іза відмовилася відвідувати богослужіння в греко-католицькому храмі. Селяни спорядили і відправили делегацію з трьох осіб до Будапешту, з проханням прискорити приїзд священника. Однак делегати були перехоплені і заарештовані. Почалася підготовка судового процесу, що ввійшов в історію під назвою «перший Марамореш-Сиготський процес». Ще 15 березня 1904 р. був підготовлений обвинувальний акт проти 19 жителів с. Іза. Згідно з цим документом підсудні порушили статті 172 і 173 Кримінального кодексу Угорщини, а саме, нібито вони виступали проти греко-католицької церкви та її духовенства (ст. 172) і що вони змінили свою віру з політичних мотивів (зрада державі) (ст. 173). Доказами слугували конфісковані у підсудних книги, ікони, карта слов'янських земель [39, с. 68]. Вже після арештів граф І. Тісо надіслав черговий лист єпископу Лукіану. Продовжуючи лінію повідомлення від 6 березня 1904 р. голова уряду приводив приклади, які, на його думку, були доказом антидержавного напрямку православного руху. Зокрема, він повідомляв, що за інформацією свідків (місцевих корчмарів-євреїв, сільського писаря, греко-католицького священника) керівники православного руху вели наступні розмови: «якщо прийде православний священник то російський цар буде їх повелителем, тоді панування угорської влади та угорських законів закінчиться. Угорська влада буде замінена на російську, не треба буде платити ні державних, ні церковних податків. Російський цар, наш батюшка, прожене євреїв, греко-католиків і угорську владу. Російський цар займе землі і розділить їх між православними вірниками. Якщо православна віра пошириться до Польщі, тоді ці землі приєднаються до Росії, і тоді будемо жити краще» [25]. Підводячи підсумок, автор листа підкреслював, що релігія в даному випадку «служить всього лише приводом та прикриттям, за яким ховаються нитки зарубіжного підбурювання ...» [25]. І. Тісо просив повідомити, які заходи були прийняті єпархією, щоб інформувати імператора з даного питання. «... Я б хотів вказати про те, що православна церква в державі, не тільки відсторонилася, але і засудила цей рух, відразу, як тільки дізналася про його справжній характер» [25].

25 квітня 1904 р. єпископ Лукіан написав прем'єр-міністру великого листа, в якому висловив своє бачення подій в с. Іза. З одного боку, він повідомив, що після отримання інформації про можливі безлади та антидержавні мотиви вірників, «відступив від плану відправити священника і розірвав усі подальші зв'язки з жителями с. Іза» [16]. Запевняючи у своїй лояльності, владика відзначав, що ні він, ні його колеги єпископи, «не прийняли б жодного з тих, чії наміри до переходу мотивовані не релігійними переконаннями, а лише, як прикриття своїх зрадницьких намірів». З іншого боку, єпископ без остраху висловив власну думку з приводу православного руху на Закарпатті. За його словами, «в глибині душі

я і зараз повністю переконаний в релігійній мотивації людей, що здійснюють перехід і в відкритості та безпеці цього руху ...», «... Патріарх і весь Синод вважає чужим навіть думку про те, що ми підтримуємо осіб, учасників цього руху, метою яких є виступ проти цілісності і авторитету нашої держави і зневага трону його Імператорської і Королівської Величності» [16]. Незважаючи на всю вище проаналізовану переписку з угорськими урядовцями різного рівня, архієрей констатував, що «він вжив усіх заходів, щоб отримати переконливі відомості про погляди тих жителів с. Іза, які бажали перейти в православну церкву, і ця інформація показує, що їх мотивують тільки релігійні і ніякі інші, побічні переконання». Владика писав, що селяни дізналися про факт сповідання не то віри, яку сповідували їхні предки. Це сталося після випадку, коли їхні священники в ритуалах і літургіях намагалися використовувати та запроваджувати нововведення, узяті з римської церкви. У листі єпископа знаходимо також критику тодішньої угорської преси. Наведемо деякі цитати з слів єпископа: «мені, як єпископу вітчизняної православної сербської церкви, дуже боляче усвідомлювати, що угорська преса таверує перехід на православну віру антонімом патріотизму. Я повинен рішуче заперечити цю тезу. Невже православні віруючі не є патріотами в нашій батьківщині, не вважатимуть їх у пресі і звинувачувати в антипатріотизмі є актом патріотизму?» [16].

Останній документ, який стосується перемовин уряду та Будимського єпископа щодо православного руху в с. Іза, датується 30 квітня 1904 р. Прем'єр-міністр І. Тісо у листі запевняв єпископ Лукіана (Богдановича), що не вважає перехід в православ'я антипатріотичним актом і що його уряд не відноситься з недовірою до СПЦ. Однак, у випадку з переходом в

с. Іза, чиновник запевняв у його політичному характері та антидержавному напрямку [24]. У документі також згадується про судове слідство, яке, нібито, підтвердило вищенаведені звинувачення. Підсумком першого етапу православного руху в с. Іза став судовий процес проти 19 селян. За вироком трибуналу 7 чоловік було засуджено за підбурювання людей проти греко-католицької церкви на різні строки ув'язнення та грошові штрафи. Наслідки процесу аналізувалися нами в окремих публікаціях [37, с. 51].

Висновки. Таким чином, православний рух в с. Іза на початку ХХ ст. мав під собою цілий ряд причин. Серед основних виділяємо незадоволення місцевим священником, до якого селяни мали претензії щодо виконання власне священницьких функцій та через спроби посилення мадяризації. Щоб оформити перехід до православної церкви селяни встановили контакти з сербськими архієреями, які підтримали їхнє прагнення. Невдачі Мукачівської єпархії подолати православний рух місіонерськими засобами підштовхнули її до звинувачення селян у політичній неблагонадійності та державній зраді. Аналіз документів дає підстави стверджувати, що православний рух в с. Іза на початку ХХ ст. мав суто релігійний та національний характер, а переслідування вірників були ініційовані греко-католицьким духовенством через побоювання втратити церковні прибутки. У даному випадку, інтерес церкви як одного із інституцій мадяризації співпав із зацікавленням центральної влади, яка виступала проти всіх, хто намагався перешкоджати її денационалізаторській політиці. Репресії мали протилежний ефект, вони призвели до розширення та зміцнення православного руху, котрий у наступні роки охопив території кількох комітатів.

Список використаних джерел

1. Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Russky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890-1914): Ph.D. thesis. University of Pittsburgh, 2012. 544 p.
2. Göröghkatolikus szemle. 1903. 23 avgusta.
3. Göröghkatolikus szemle. 1904. 14 februara.
4. Mayer M. The Rusyns of Hungary. Political and Social Developments 1860-1910. New York, 1997. 334 p.
5. Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA. HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten 27 (alt 29, 30). Politisches 1913. S. 75-104.
6. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis. Pro Anno Domini 1859. Pestini, 1859. 258 p.
7. Scotus Viator. Racial problems in Hungary. London, 1908. 570 p.
8. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 1085. P. 6-29.
9. V. N.: K otázce právoslavia a únie na východnom Slovensku. Snahy ľudu o návrat k pravosláviiu. (Prvý a druhý marmaroškosihtotský proces) // Pravoslavný teologický sborník, 1971. Roč. 3. S. 120-197.
10. Аристов Ф. Карпато-русские писатели. В 3 т. М., 1916. Т. 1. 304 с.
11. Архив Српске академије наука и уметности (Сремські Карловци) (Далі – АСАНУК). Митрополитско-патријаршијски архив. Фонд А. 1903/251. Документ від 1 червня 1903 р.
12. АСАНУК. Документ від 8 червня 1903 р.
13. Архив Сербської Будимської православної єпархії (Сентендре) (Далі – АСПЕБ). В. 5. Збірка документа о Подкарпатским Русима. ЗПС. 1903-1944. Лист патріарха Георгія (Бранковича) до єпископа Лукіана (Богдановича) від 12 грудня 1903 р.
14. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до Марамороського піджурана від 13 лютого 1904 р.
15. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до патріарха Георгія (Бранковича) від 19 березня 1904 р.
16. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до прем'єр-міністра І. Тісо від 25 квітня 1904 р.
17. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до Хустського окружного начальника від 21 грудня 1903 р.
18. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана Богдановича до о. Г. Петровича від 21 грудня 1903 р.
19. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана Богдановича до жителів с. Іза Марамороської жупи від 21 грудня 1903 р.
20. АСПЕБ. Лист жителя с. Іза Миколи Сабова до єпископа Лукіана (Богдановича) від 12 лютого 1904 р.
21. АСПЕБ. Лист Марамороського піджурана до єпископа Лукіана (Богдановича) від 6 лютого 1904 р.
22. АСПЕБ. Лист патріарха Георгія (Бранковича) до єпископа Лукіана (Богдановича) від 9 березня 1904 р.
23. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від 6 березня 1904 р.
24. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від 30 квітня 1904 р.
25. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від ? квітня 1904 р.
26. АСПЕБ. Список церковного начиння, грудень 1903 р.
27. АСПЕБ. Телеграма Марамороського наджурана до єпископа Лукіана (Богдановича) від 27 січня 1904 р.
28. Атанасій (Пекар), ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття. У 2 т. Рим-Львів: В-во отців Василян „Місіонер“, 1997. Т. II. Внутрішня історія. 492 с.
29. Бескидскій. Из истории возстановления Православной веры в южно-карпатской Руси // Православный Русский календарь на 1930 г. Владимірова, 1929. С. 43-63.

30. Василий (Пронин), архимандрит. История православной церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачевская епархия, 2009. 528 с.
31. Висицька Т. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення на розвитку (XIV-XXI ст.). Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 676 с.
32. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Том III. Репринтне видання. К., 1998. 390 с.
33. Волнения подкарпатских русинов // Неделя. 1904. 21 февраля. С. 124.
34. Гавриил (Кризина), игумен. Православная церковь на Закарпатье (век XX). К., 1999. 200 с.
35. Гонение святого Православия в Угорщине // Православная Буковина. 1904. 4 мая. С. 1.
36. Данилец Ю. Документы архива Будимской православной епархии о православном движении в Закарпатье в начале XX века // Былые годы. Российский исторический журнал. 2017. № 45 (3). С. 1073-1081.
37. Данилец Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. / Передм. В. Фенича. Ужгород: Карпати, 2009. 378 с.
38. Данко О. Чи був Іван Раковський родоначальником новоправославного руху на Закарпатті? // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. 6. Ужгород: Патент, 2004. С. 19-36.
39. Денасий Пантелеимоновський, святогорець-инок. Повесть об обращении и присоединении на Афоне Угроссуса уніата в Православие и о русских, о православии и об унии в При-карпатской подъяремной Руси прежде и теперь. Шамордино: Типография Казанской Амвросиевской женской пустыни, 1913. 90 с.
40. Державний архів Закарпатської області (Далі – ДАЗО). Ф. 4. Наджупан Ужанської жупи. Оп. 1. Спр. 65. Переписка з міністерством внутрішніх справ Угорщини, піджупаном Ужоцької жупи і окружним начальником Вел.Березнянського округу про слідкування за діяльністю слов'янського агітатора Двернецького в Ужанській жупі (19 березня 1882 – 20 липня 1882). На 24 арк.
41. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 117. Повідомлення міністерства внутрішніх справ Угорщини про слідкування за підозрілими особами в поширенні панславизму і переписки з окружними начальниками про перевірку поштових посилок з Росії (27 грудня 1887 - 16 серпня 1888). На 27 арк.
42. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 189. Переписка з міністерством релігійних культів і освіти Угорщини про слідкування за розповсюдженням російських релігійних листівок в Ужанській жупі (8 січня 1891-16 січня 1891). На 4 арк.
43. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 203. Циркуляри і розпорядження міністра внутрішніх справ Угорщини про заборонення демонстрації робітників в день Першого травня, слідкування за підозрілими особами в розповсюдженні панславизму, проведення виборів до парламенту і інші (6 січня 1892-30 грудня 1892). На 109 арк.
44. ДАЗО. Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької епархії, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 947. Дело о борьбе прихожан с. Иза за переход в православную веру (25 мая 1903-25 января 1919). На 100 арк.
45. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 1333. Сообщение священника г. Хуста о борьбе с движением православных в Хустском дистрикте. (25.01.1904). На 2 арк.
46. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 1342. Сообщение священника с. Иза Министерству Внутренних Дел Венгрии о симпатиях населения села Иза к России, о расширении пан-славистского движения и др. (26 января 1904- 1 февраля 1904) На 2 арк.
47. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 37. Донесение каноника – школьного инспектора Матяцко Тивадара о последствиях православного движения в с. Иза и о ходатайстве о снятии с работы учителя Владимира Эндре за организацию движения. На 3 арк.
48. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 38. Сообщение руководителя Мараморошиготского архидиаконата о состоянии борьбы с национальным и православным движением крестьян в с. Иза и донесения Хустского окружного начальника по этому вопросу (11 мая 1907- 11 мая 1907). На 7 арк.
49. ДАЗО. Ф. 1606. Колекція церковних метричних книг Підкарпатської Русі. Оп. 11. Спр. 49. Церковна греко-католицька книга с. Иза (1875-1919). На 262 арк.
50. Дорофей (Филип), митрополит. Насильственное введение унии в Закарпатье 1646-1649 гг., борьба с нею и ее ликвидация в 1949 году; развитие православной церкви до сего дня в Закарпатье. Машинопись. Пяршев, 1964. 292 с.
51. Из истории православного движения на Карпатской Руси и восточном Словенску // Маковицкий сборник. Вышний Свидник: Русская типография Ю.П. Лажо, 1926. С. 22-24.
52. Коломиец И. Социально-экономические отношения и общественное движение а Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 2. Томск, 1962. 678 с.
53. Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф. Ужгород: УжНУ, 2001. 292 с.
54. Максимшинцев В., протоіерей. История Православной Церкви в Карпатской Руси. Ужгород: Лира, 2004. 160 с.
55. Матфей (Вакаров), архимандрит. Из споминів про минуле (На день свята єдності Закарпаття в православії) // Православний вісник. 1949. № 8-9. С. 266-270.
56. Пап С. Історія Закарпаття. Том III. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 648 с.
57. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849-1914). Budapest: Akademiai Klado, 1957. 160 с.
58. Православный собеседник. 1925. 1 июля. С. 11.
59. Разгулов В. К разгадке смерти Иоанна Раковського. Берегово: Береговска районная типография, 2004. 44 с.
60. Сергей (Цюка), иеромонах. Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия. Липча. 2013. 492 с.
61. Тюрма за Православие // Русское слово. 1904. 13 мая. С. 5.
62. Федор П. Очерки Карпаторусской литературы. Со второй половины XIX столетия. Ужгород: Типография Г. Миравчика, 1929. 76 с.
63. Хомин П. Церковне питання на підкарпатській Русі // Нива. 1922. січень. Ч. 1. С. 2-7.

References

1. Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Russky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890–1914): Ph.D. thesis. University of Pittsburgh, 2012. 544 p. (in English).
2. Görögkatolikus szemle. 1903. 23 avgusta. (in Hungarian).
3. Görögkatolikus szemle. 1904. 14 februara. (in Hungarian).
4. Mayer M. The Rusyns of Hungary. Political and Social Developments 1860-1910. New York, 1997. 334 p. (in English).
5. Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA. HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten 27 (alt 29, 30). Politisches 1913. S. 75-104. (in Hungarian).
6. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis. Pro Anno Domini 1859. Pestini, 1859. 258 p. (in Latin).
7. Scotus Viator. Racial problems in Hungary. London, 1908. 570 p. (in English).
8. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 1085. P. 6-29. (in Hungarian).
9. V. N.: K otázce právoslavia a únie na východnom Slovensku. Snahy ľudu o návrat k pravosláviiu. (Prvý a druhý marmaroško-

- sihotský proces) // Pravoslavny teologický sborník, 1971. Roč. 3. S. 120-197. (in Slovak).
10. Aristov F. Karpato-russkie pisateli. V 3 t. M., 1916. T. 1. 304 s. (in Russian).
 11. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (Sremski Karlovtsi) (Dali – ASANUK). Mitropolitko-patrijarshijski arhiv. Fond A. 1903/251. Dokument vid 1 chervnja 1903 r. (in Serbian).
 12. ASANUK. Dokument vid 8 chervnja 1903 r. (in Serbian).
 13. Arhiv Serbskijoj Budymskijoj pravoslavnoj jeparkhiji (Sentendre) (Dali – ASPEB). V. 5. Zbirka dokumenta o Podkarpatskym Rusyma. ZPS. 1903-1944. Lyst patriarkha Gheorghija (Brankovycha) do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 12 ghrudnja 1903 r. (in Hungarian).
 14. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do Maramoroshskogho pidzhupana vid 13 ljutogho 1904 r. (in Hungarian).
 15. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do patriarkha Gheorghija (Brankovycha) vid 19 bereznja 1904 r. (in Serbian).
 16. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do prem'jer-ministra I. Tiso vid 25 kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
 17. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do Khustskogo okružnogo nachaljnika vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Serbian).
 18. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana Boghdanovycha do o. Gh. Petrovycha vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Serbian).
 19. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana Boghdanovycha zhyteljam s. Iza Maramoroshskijoj zhupy vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Hungarian).
 20. ASPEB. Lyst zhytelja s. Iza Mykoly Sabova do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 12 ljutogho 1904 r. (in Serbian).
 21. ASPEB. Lyst Maramoroshskogho pidzhupana do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 6 ljutogho 1904 r. (in Hungarian).
 22. ASPEB. Lyst patriarkha Gheorghija (Brankovycha) do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 9 bereznja 1904 r. (in Serbian).
 23. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 6 bereznja 1904 r. (in Hungarian).
 24. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 30 kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
 25. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid ? kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
 26. ASPEB. Spysok cerkovnogho nachynnja, ghrudenj 1903 r. (in Serbian).
 27. ASPEB. Teleghrama Maramoroshskogho nadzhupana do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 27 sichnja 1904 r. (in Hungarian).
 28. Atanasij (Pekar), ChSVV. Narisy istoriji cerkvy Zakarpattja. U 2 t. Rym-Ljviv: V-vo otciv Vasylijan „Misioner”, 1997. T. II. Vnutrishnja istorija. 492 s. (in Ukrainian).
 29. Beskidskij. Iz istorii vozstanovlenija Pravoslavnoj verry v juzhno-karpatskoj Rusi // Pravoslavnyj Russkij kalendar' na 1930 g. Vladimirova, 1929. S. 43-63. (in Russian).
 30. Vasilij (Pronin), arhimandrit. Istoriya pravoslavnoj cerkvi na Zakarpate. Uzhgorod: Mukachevskaja eparhija, 2009. 528 s. (in Russian).
 31. Vysicjka T. Khrystyjanstvo na Zakarpatti: dokumentaljne doslidzhennja stanovlennja na rozvytku (KhIV-XXI st). Uzhgorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, 2012. 676 s. (in Ukrainian).
 32. Vlasovskij I. Narisy istoriji Ukrainijskijoj Pravoslavnoj Cerkvy. Tom III. Repryntne vydannja. K., 1998. 390 s. (in Ukrainian).
 33. Volnenija podkarpatskikh rusinov // Nedelja. 1904. 21 fevralja. S. 124. (in Russian).
 34. Gavriil (Krizina), igumen. Pravoslavnaja cerkov' na Zakarpate (vek XX). K., 1999. 200 s. (in Russian).
 35. Gonenie svjatogo Pravoslavija v Ugorshhiny // Pravoslavnaja Bukovina. 1904. 4 maja. S. 1 (in Russian).
 36. Danilec J. Dokumenty arhiva Budimskoj pravoslavnoj eparhii o pravoslavnom dvizhenii v Zakarpate v nachale XX veka // Bylye gody. Rossijskij istoricheskij zhurnal. 2017. № 45 (3). S. 1073-1081. (in Russian).
 37. Danylec Ju. Pravoslavna cerkva na Zakarpatti u pershij poloviny KhKh st. / peredm. V. Fenycha. Uzhgorod: Karpaty, 2009. 378 s. (in Ukrainian).
 38. Danko O. Chy bu Ivan Rakovskij rodonachalnykom novopravoslavnogho rukhu na Zakarpatti? // Naukovyj zbirnyk Zakarpatskogho krajeznavchogho muzeju. Vyp. 6. Uzhgorod: Patent, 2004. S. 19-36. (in Ukrainian).
 39. Denasij Panteleimonovskij, svjatogorec-inok. Povesť ob obrashhenii i prisoedinenii na Afoni Ugorussa uniata v Pravoslavie i o russkikh, o pravoslavii i ob unii v Pri-karpatskoj pod'jaremnoj Rusi prezhde i teper'. Shamordino: Tipografija Kazanskoj Amvrosevskoj zhenskoi pustyni, 1913. 90 s. (in Russian).
 40. Derzhavnyj arhiv Zakarpatskijoj oblasti (Dali – DAZO). F. 4. Nadzhupan Uzhanskijoj zhupy. Op. 1. Spr. 65. Perepyska z ministerstvom vnutrishnikh sprav Ughorshhyny, pidzhupanom Uzhocskijoj zhupy i okružnym nachalnykom Vel. Bereznjanskogho okružha pro slidkuvannja za dijajlnistju slov'janskogho aghitatora Dverneckogho v Uzhanskijoj zhupi (19 bereznja 1882 – 20 lypnja 1882). Na 24 ark. (in Hungarian).
 41. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 117. Povidomlennja ministerstva vnutrishnikh sprav Ughorshhyny pro slidkuvannja za pidozrilymy osobamy v poshyrennja panslavizmu i perepysky z okružnymy nachalnykamy pro povirku poshtovykh posylok z Rosiji (27 ghrudnja 1887 - 16 serpnja 1888). Na 27 ark. (in Hungarian).
 42. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 189. Perepyska z ministerstvom religijnykh kul'tiv i osvity Ughorshhyny pro slidkuvannja za rozpovsjudzhennjam rosijskijkh religijnykh lystivok v Uzhanskijoj zhupi (8 sichnja 1891-16 sichnja 1891). Na 4 ark. (in Hungarian).
 43. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 203. Cyrkuljary i rozporjadzhennja ministra vnutrishnikh sprav Ughorshhyny pro zaboronennja demonstracij robotnykiv v denj Pershogho travnja, sliduvannja za pidozrilymy osobamy v rozpovsjudzhennju panslavizmu, provedennja vyboriv do parlamentu i inshi (6 sichnja 1892-30 ghrudnja 1892). Na 109 ark. (in Hungarian).
 44. DAZO. F. 151. Pravlinnja Mukachivskijoj ghreko-katolyckijoj jeparkhiji, m. Uzhgorod. Op. 2. Spr. 947. Delo o borjbe prykhozhan s. Yza za perekhod v pravoslavnuju veru (25 maja 1903-25 janvarja 1919). Na 100 ark. (in Hungarian).
 45. DAZO. F. 151. Op. 2. Spr. 1333. Soobshhenye svjashhennyka gh. Khusta o borjbe s dvyzhenyem pravoslavnykh v Khustskom dystrykte. (25.01.1904). Na 2 ark. (in Hungarian).
 46. DAZO. F. 151. Op. 2. Spr. 1342. Soobshhenye svjashhennyka s. Yza Mynysterstvu Vnutrennykh Del Venghryy o sympatyjakh naselenija sela Yza k Rossyju, o rasshyrenny pan-slavystskogho dvyzhenija y dr. (26 janvarja 1904- 1 fevralja 1904) Na 2 ark. (in Hungarian).
 47. DAZO. F. 151. Op. 3. Spr. 37. Donesenye kanonyka – shkolvnogho ynspektora Matjacko Tyvadara o posledstvijakh pravoslavnogho dvyzhenija v s. Yza y o khodatajstve o snjatju s raboty uchytelja Vladymyra Ėndre za orghanyzacyju dvyzhenija. Na 3 ark. (in Hungarian).
 48. DAZO. F. 151. Op. 3. Spr. 38. Soobshhenye rukovodytelja Maramoroshskogho arkhydyjakonata o sostojanny borjby s nacyonalnym v pravoslavnym dvyzhenyem krestijan v s. Yza y donesenija Khustskogho okružnogho nachaljnika po etomu voprosu (11 maja 1907- 11 maja 1907). Na 7 ark. (in Hungarian).
 49. DAZO. F. 1606. Kolekcija cerkovnykh metrychnykh knygh Pidkarpatskijoj Rusi. Op. 11. Spr. 49. Cerkovna ghreko-katolyckja knygha s. Iza (1875-1919). Na 262 ark. (in Ukrainian).
 50. Dorofej (Filip), mitropolit. Nasil'stvennoe vvedenie unii v Zakarpate 1646-1649 gg., bor'ba s neju i ee likvidacija v 1949 godu; razvitie pravoslavnoj cerkvi do sego dnja v Zakarpate. Mashinopis'. Prjashev, 1964. 292 s. (in Russian).
 51. Iz istorii pravoslavnogo dvizhenija na Karpatskoj Rusi i vostochnom Slovensku // Makovickij sbornik. Vyshnij Svidnik:

- Russkaja tipografija Ju.P. Lazho, 1926. S. 22-24. (in Russian).
52. Kolomicc I. Social'no-jekonomicheskie otnoshenija i obshhestvennoe dvizhenie a Zakarpat'e vo vtoroj polovine XIX stoletija. T. 2. Tomsk, 1962. 678 s. (in Russian).
 53. Mazurok O. Jurij Zhatkovych jak istoryk ta etnograf. Uzhghorod: UzhNU, 2001. 292 s. (in Ukrainian).
 54. Maksimishinec V., protoierej. Istorija Pravoslavnoj Cerkvi v Karpatskoj Rusi. Uzhgorod: Lira, 2004. 160 s. (in Russian).
 55. Matfej (Vakarov), arhimandryt. Iz spomyniv pro mynule (Na denj svjata jednosti Zakarpattja v pravoslaviji) // Pravoslavnyj visnyk. 1949. № 8-9. S. 266-270. (in Ukrainian).
 56. Pap S. Istorija Zakarpattja. Tom III. Ivano-Frankivsk: Nova Zorja, 2003. 648 s. (in Ukrainian).
 57. Pereni J. Iz istorii zakarpatskih ukraincev (1849-1914). Budupest: Akademiai Klado, 1957. 160 s. (in Russian).
 58. Pravoslavnyj sobesednik. 1925. 1 ijulja. S. 11. (in Russian).
 59. Razgulov V. K razgadke smerti Ioanna Rakovs'kogo. Beregovo: Beregovska rajonnaja tipografija, 2004. 44 s. (in Russian).
 60. Sergij (C'oka), ieromonah. Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpat'e v pervoj polovine XX stoletija. Lipcha. 2013. 492 s. (in Russian).
 61. Tjur'ma za Pravoslavie // Russkoe slovo. 1904. 13 maja. S. 5. (in Russian).
 62. Fedor P. Ocherki Karpatorusskoj literatury. So vtoroj poloviny XIX stoletija. Uzhghorod: Tipografija G. Miravchika, 1929. 76 s. (in Russian).
 63. Khomyyn P. Cerkovne pytannja na pidkarpatskij Rusi // Nyva. 1922. sichenj. Ch. 1. S. 2-7. (in Ukrainian).

SUMMARY

ORTHODOX MOVEMENT IN THE CITY OF IZA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE LIGHT OF NEW ARCHIVAL DOCUMENTS

J. Danylets (Uzhghorod)

The article deals with the process of creating an Orthodox community in the village of Iza in Khust district. The source of the article was unpublished documents of the Austrian State Archives, the Regional Archive of the National Archives of Romania in Baia Mare, the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in the Sremsky Karlovtsi, Archive of the Serbian Buddim Orthodox Diocese in Szentendre and the State Archives of the Transcarpathian Region. Also used is the periodical of the beginning of the XX century, in particular the papers "Sunday", "Görögkatolikus szemle", "Orthodox Bukovina", "Russian word", "Niva". The author emphasizes that this problem is not sufficiently studied in modern Ukrainian and foreign historiography. The article analyzes the position of historians of different ages on the issue of the revival of Orthodoxy in the village of Iza and its exact dating. Soviet researchers saw among the main causes of this phenomenon purely socio-economic background, ignoring religious components. The reasons of the Orthodox movement are investigated, the role of the local Greek Catholic priest in this process is determined. On the basis of new archival documents, the policy of the Hungarian government regarding the Orthodox question was clarified. Transcarpathian contacts with the individual bishops of the Serbian Orthodox Church were followed. The author proved that the Hungarian government was putting pressure on the leadership of the church and made him refuse to assist in the Orthodox movement in Transcarpathia. The actions of the prime minister and local government officials of the district and commissariat levels violated the country's constitution and laws on the change of religion. The article proves that the repressions against the Orthodox, which led to the trial, did not stop the Orthodox movement.

Keywords: faithful, bishop, orthodox, repression, priest, government, church.